

**“ZAFARNOMA” – O’RTA OSIYO TARIXNAVISLIGINING NOYOB
MANBASI**

Durdona Mashrabaliyeva

*Namangan davlat universiteti,
Tarix yo’nalishi talabasi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada yurtimiz tarixi haqidagi noyob manbalardan biri – Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari haqida ma’lumotlar berilgan. Sharafiddin Ali Yazdiyning hayoti va faoliyati, ilmiy merosi, “Zafarnoma” asarining yaratilish tarixi, ahamiyati, ilmiy qiymati yoritilgan.*

Kalit so’zlar: *Bahr, ulus, tuzuk, bashar, taft, yezd, “Sharaf”, sarhad, cherik, fath, “Fathnomayi sohibqiron”, “Tarixi jahonkushoyi Temuriy”, “Zubdat at-tavorix”, “Matla ul-sa’dain”, “Majma’ ul-bahrayin”, “Ravzat ul-safo” (“Poklik bog’i”), Xondamirning “Makorimul azloq”, “Habibus siyar fi axboru afodul bashar”.*

Yurtimiz tariximizni teran bilish, uni idrok etish, o’z xalqi va mamlakatini istalgan joyda va istalgan darajada tanishtira olish uquvi tarixichining burchidir. Tabiyki tarix fani o’tmish merosini yangi avlodlarga to’laqonli yetkazish bilan ularning ma’naviy tarbiyasiga, komil insonlar bo’lib yetishuviga o’z munosib hissasini qo’shmoqda. Tarix – yurt o’tmishidan, xalq xotirasidan, avlodlardan ibrat oluvchi hayot maktabidir. Tarix – bu nafaqat o’tmish va uning tahlili bugungi kunimiz uchun muhim xulosalar manbai bo’lib, u istiqbolimiz rejasini aniqlashda ham katta ahamiyat kasb etadi. O’tmishda shunday davrlar bo’ladiki, butun xalq uchun ibrat hisoblanadi. Ayniqsa, o’lkamiz hududida madaniyat, ilm-ma’rifat gullab-yashnagan davr XIV – XV asrlarda Movaunnahr va unga qo’shni bo’lgan sarhadlar rivojlanishning bir pog’onasiga ko’tarildi. Ikkinchi uyg’onish davri deb ataluvchi Temuriylar madaniyati ilm-fan rivojlanishiga buyuk hissa qo’shdi. Bu davrning yana bir yutug’i – ijtimoiy fanlar, xususan, tarixshunoslik sohasida katta tadqiqotlarning yaratilganligidir. Bu xayrli ishlarning yuzaga chiqishida ham temuriy hukmdorlar tashabbusi va rahnamoligi beqiyos bo’lgan. Jumladan: Amir Temur “Tuzuklari”, Mirzo Ulug’bekning “To’rt ulus tarixi”, Bobur Mirzoning “Boburnoma”si ijtimoiy fanlar rivojiga ayricha ta’sir ko’rsatganligi shubhasizdir.

Temuriylar davrida ijod qilgan va tarixshunoslikda salmoqli iz qoldirgan allomalardan – Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Xofizu Abruning “Zubdat at-tavorix”, Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla ul-sa’dain” va “Majma’ ul-bahrayin” (“Ikki saodatli yulduzning chiqish o’rni va ikki azim daryoning quyilish joyi”), Ibn Arabshohning “Amir Temur tarixi”, Mirxondning yetti jildli “Ravzat ul-safo” (“Poklik bogi”), Xondamirning “Makorimul axloq” (“Yaxshi fazilatlar”), “Habibus siyar fi axboru afodul bashar” (“Xabarlar va bashariyat odamlaridan dilga yaqin siyratlari”) asarlari o’sha zamon tarixshunoslik ilmining yuksaklik darajasini o’zida ifoda etadi. Ularning har biridan

nafaqat u yoki bu hukmdorlarning davlat siyosati, yohud harbiy yurishlari, yohud shaxsiyatlariga oid ma'lumotlar aks etib qolmay, balki shu bilan birga o'sha davrning barcha murakkab, ziddiyatli jarayonlari, trixiy voqealar, hodisalar silsilasi ham ishonarli tarzda yoritilganligi ayon bo'ldi⁵¹.

Bu davr tarixnavisligiga munosib hissa qo'shgan Sharfiddin Ali Yazdiy o'zining "Zafarnoma" asari orqali tarixda o'chmas iz qoldirdi. Sharafiddin Ali Yazdiy Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining XIV – XV asr boshlaridagi tarixidan bahs yurituvchi mashhur "Zafarnoma" asarining muallifi sifatida tarix zarvaraqlarida mangu muhrlangan muarrixlardan bo'lib, uning hayoti va faoliyati asosan XV asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi.

Sharafiddin Ali Yazdiy Eronning Yazd shahriga qarashli Taft mavzeida (Taft-i-Yazd deb ham atalgan), taxminan XIV asrning oxirgi choragida tug'ilgan. Uning tarjimai holi haqidagi ma'lumotlar o'z asarlari va zamondoshlarining asarlarida keltirilgan dalillardan iborat. Uning otasi – Shayx Hoji o'z davrining yirik olimlaridan sanalib, tariqat ahli – so'fiylar bilan hamfikir bo'lgan. Manbalarda aytilishicha, Sharafiddin Ali ham yoshligida Yazd so'fiylari bilan yaqin aloqada bo'lgan. Sharafiddin Ali Yazdiyning keyingi faoliyati haqidagi ma'lumotlar, uning Sherozda Temuriylar saroyida xizmatda bo'lganligi bilan bog'liq. Shohruxning o'g'li Mirzo Ibrohim Sulton 1414-yili otasi tomonidan Eronning Fors viloyatiga (markazi Sheroz) hokim qilib tayinlanadi. 1435-yilgacha Sharafiddin Ali ana shu shahzodaning saroyida xizmat qiladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Sharafiddin Alidan qolgan ilmiy adabiy meros adabiyot va til uslubi, she'riyat nazariyasi, ilmi nujum, falsafa, tasavvufning nazariy masalalari bo'yicha yozilgan asarlardir. Alloma "Sharaf" taxallusi bilan she'rlar yozganligi ham ma'lum.

Sharafiddin Alining 1446-yili Hirotga kelgani, bu yerdan Samarqandga, Ulug'bek huzuriga borganligini ham taxmin qilish mumkin bo'lsada, biroq bu uzoq vaqt davom etgan emas. Aftidan, Shohrux vafotidan (1447) keyin tez orada Sharafiddin Ali o'z vatani Taftga qaytib keladi va bu yerda xonaqohga joylashib, umrining oxirigacha shu yerda yashaydi. U hijriy 858 (1454) -yili vafot etadi, shu xonaqohga dafn etiladi⁵². Uning tarixnavislik fani namoyandalari qatoridan o'rin egallashiga sabab bo'lgan "Zafarnoma" asarining bitilish tarixi ham muallifning o'z davrining yetakchi muarrixlaridan biri bo'lganligini ko'rsatib turibdi.

"Zafarnoma" asari – "Fathnomayi sohibqiron", "Tarixi jahonkushoyi Temuriy" degan nomlar bilan ham ataladi, lekin tarix fanida u ko'proq "Zafarnoma" nomi bilan mashhur. Asar tuzilishi jihatidan ikki qismga: Temurdan oldingi davr tarixidan umumiy tarzda so'zlovchi "Muqaddima" va bevosita Temur davri tarixini yorituvchi asosiy qismga bo'linadi. Har bir qism uchun alohida-alohida yozilgan, ko'p jihatdan mushtaraklikka ega bo'lgan so'zboshilarda muallif mazkur qismlarning yozilish tarixini yoritib beradi. U har ikki qism ham Shohruxning o'g'li Ibrohim Sultonning tashabbusi bilan yozildi, deb ko'rsatadi.

⁵¹ Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – T.: Sharq, 2005. – B. 145.

⁵² <https://ilmlar.uz/zafarnomSharafiddin Ali Yazdiy>

Muallifning ta'kidlashicha, Ibrohim Sulton o'z bobosi Amir Temur haqida maxsus kitob yozilishini niyat qilgan va hijriy 822 (1419 – 1420)-yilda o'z vaqtida baxshiy va munshiylar tomonidan Temur haqida turkiy, forsiy tillarda yozib qoddirilgan mavjud ma'lumotlarni yig'ib keltirish haqida farmon chiqargan. Bu ish amalga oshgandan so'ng mazkur ma'lumot-hujjatlarni o'rganishga kirishilgan. "Muqaddima"da bu quyidagicha bayon etilgan: "To'planilgan ma'lumotlar voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan kishilar hikoyasi bilan taqqoslab bo'lingach, bu ma'lumotlar bilan Sharafiddin Ali tanishib chiqib, Ibrohim Sultonga axborot berishi lozim bo'lgan. Ibrohim Sulton ma'qullagandan keyin esa Yazdiy "Muqaddima"ni tuzishga kirishgan. Temur davridan bahs etuvchi qism – "Zafarnoma"ning bosh so'zboshidan quyidagilarni bilib olamiz: Podshohlikning barcha tomonlaridan Temur haqidagi turkiy va forsiy tillarda bayon qilingan hikoyalarning hamma she'riy va nasriy nusxalari to'planib bo'lingach, ma'lumotlar bilan tanishish uchun uchta guruh tuzilgan. Turkiy va forsiy tillarning bilimdonlari ikki guruhni, voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rganlar esa bir guruhni tashkil etganlar. Dastlab Temur haqidagi har bir hikoya o'qilgan, agar uning mazmuni voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan kishining talqiniga to'g'ri kelmay qolsa, Ibrohim Sulton haqiqatni tiklash uchun turli shaharlarga choparlar yuborib, mazkur voqeani Temurning yana boshqa zamondoshlaridan surishtirgan yoki qo'shimcha ma'lumotlar to'plagan. Ana shu qo'shimcha guvohlar hikoyatlarini ham tinglagach, Ibrohim Sulton aytib turgan va kotiblar yozib brogan". Shu tarzda asarning dastlabki xomaki nusxasi tuzib chiqilgan. So'ng ana shu xomaki nusxa asosida Sharafiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" asarini yozgan⁵³.

"Zafarnoma" Amir Temur faoliyati va harbiy yurishlariga bag'ishlangan bo'lib, xolisona yoritilgani bilan ajiralib turadi. Jumladan: Amir Temur siyosiy maydonga chiqishdan oldin Movaunnahr bir qancha beklilarga bo'linib ketib, siyosiy taqoqlik vujudga keldi. Tug'luq Temur jate qo'shinlari bilan bostiri kirib, o'lkani talon-toroj qiladi. Asarda bu haqda shunday yozilgan: "Tug'luq Temurxon yana Movarounnahr saltanatiga hisobsiz cherik yig'ib bostirib keldi. Xo'jandga yetganida beklardan Boyazidbek Jaloyir uni tomoniga o'tib oldi. Beklar qo'rqib, uning hizmatiga o'ta boshladilar. Xoji Barlos ham u tomonga o'tdi, ammo Tug'luq Temur beklardan Boyazid Jaloyirni qatl qildiradi. Bundan qo'rqib Hoji Barlos Keshga qochadi va oila a'zolari bilan Amu suvini kechib, Xurosonga undan Sabzavorga keladi va bu yer amirlar unga fitna ushushtirib ukasi bilan qatl qilishadi"⁵⁴. Bundan ko'rinib turibdiki beklar birlasha olmaydi. Amir Temur esa Tug'luq Temur oldiga borib, yorliq olib qaytadi. Tinchlikni taminlash uchun kurashadi. Nihoyat, Amir Husayni yengib, Movarounnahr hokimligini egallab, qurlutoy chaqiradi, Zimda Chashmdan boshqa barcha beklar uni hokimyatini tan oladi. Asarda Amir Temur Shibirg'on hokimi Zimda Chashmga qilgan yurushi haqida shunday deyilgan: "Hazrati Sohobqiron Temur Ko'ragon Zimda Chashmning yomon harakatidan habar topib, qahr o'tiga minib, Shibirg'onga cherik tortdi. Bundan vahimaga tushgan Zimda Chashm Anjo

⁵³ a-[https://saviya.uz/hayot/tarjimai-hol/sharafiddin Ali Yazdiy](https://saviya.uz/hayot/tarjimai-hol/sharafiddin-Ali-Yazdiy)

⁵⁴ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 25.

qal'asiga yashirinadi. Amir Temur uni taqib qildi. Zimda Chashmni boshqa iloji qolmagach avf so'raydi. Uni kechirishadi va gunohidan o'tadilar"⁵⁵. Bu ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkinki, Zimda Chashm bo'ysinishi bilan butun hokimiyat Amir Temurni ixtiyoriga o'tadi. Shuningdek, asarda Amir Temurning vafot etgan ikki shaxzodalari haqida ham bir qancha ma'lumotlar bor, ular Amir Temurdan oldin vafot etishgan. Jumladan Jahongir Mirzo haqida shunday yozadi: "Hazrati Sohibqiron Otaqumdan qaytib, Sayhundan o'tib, Samarqandga kelganida barcha amir va beklari motam libosini kiyib, uni qarshi oldilar va shaxzodani vafot etganini aytishdi. Amir Temur bundan bag'oyat anduhga tushdi. Uning xokini Keshga elitib ustiga imorat soldirdi. Shaxzodaning yoshi yigirmada edi, undan ikki o'g'il qolgan. Beklarga mansub Xonzodabegimdan Muhammad Sulton, Ilyos Nasuriyning qizi Baxt Malik og'adan Pir Muhammad edi. Jahongir Mizro 777-ilda (1376) vafot etdi"⁵⁶. Amir Temurning to'ng'ich o'g'li Jahongir Mirzo juda yosh vafot etgani va undan ikki o'g'il farzand qolganini asardagi ma'lumotlardan ko'shimiz mumkin. Asarda Amir Temurning yana bir o'g'li Umarshayx Mirzo va uning qanday vafot etgan haqida quydagicha keltirilgan: "Shaxzoda Umarshayx Mirzo oqil va dono, bahodir edi. Sohibqiron uni Fors viloyatiga qo'ygan va u yerda bir yil bo'lgan. Chun Istaxr, Fadak, Garmsirda Shaxriyor qal'asin oldi. Amir Temur bu payt Diyorbakr sori borgan shaxzodaga odam yuborib uni chaqiradi. Umarshayx Mirzo Kurdistondan o'tib, yo'lda bir qal'aga yetdilar, uni Xumatur der edi, shaxzoda uni ko'rmoq uchun yaqin borganida bir badbaxt shaxzodaga o'q otadi va u shahid bo'ladi. Bu voqea 796-yilda (1394) bo'ldi. Shaxzoda qirq yoshda edi va Xumatur qal'asini yer bilan yakson qilishib, oxirgi kishisigacha qatl qildilar. Uning xoki Sheroz shahriga undan Keshga elitdilar. Uning ayollari Sevinch Qutlug' o'ga, Bek og'a, Malik o'ga va o'g'li Iskandar kichik va hanuz sut emar edi"⁵⁷. Umarshayx Mirzoning qabri Keshga elitilib, u yerdagi Jahongir Mirzoning maqbarasiga dafn etiladi.

Asarda bu kabi boy ma'lumotlar talaygina bo'lib, Temuriylar davlati va sulola vakillari haqida batafsil ma'lumotlar mavjud. Shuningdek, asarda Amir Temur vafotidan keyin Movarunnahrda yuzaga kelgan taqoqlik haqida ham xolisona malumot beradi. Binobarin, "Zafarnoma" asari faqat Amir Temurnigina emas, balki Temuriy shahozadalar Shohrux (1405 – 1447) va Ibrohim Sultonlar (1414 – 1435) hukmronlik davri tarixini ham yoritishi kerak bo'lgan. Biroq "Zafarnoma"ning hozirda fanda ma'lum bo'lgan qo'lyozma nusxalarida keyingi ikki qism yo'q, ular yozilmagan yoki bizgacha yetib kelmagan.

Sharq tarixnavisligining eng nodir yodgorliklaridan biri va Amir Temur davri tarixining birlamchi manbalaridan bo'lgan "Zafarnoma" uzoq vaqtdan buyon sharqshunos tadqiqotchilar diqqatini o'ziga jalb etib kelmoqda. "Zafarnoma" 1822 – 1823-yillarda Xivada Xudoyberdi ibn Qo'shmuhammad So'fi al-Xivoqiy tomonidan o'zbek tiliga qisqartirib tarjima qilingan. Bu asar o'zining xaqqoniyligi bilan Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"sidan ustun turadi va ko'plab tarixchilar bu asarga yondashishadi. Bundan

⁵⁵ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: Шарк, 1997. – Б. 70.

⁵⁶ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: Шарк, 1997. – Б. 80.

⁵⁷ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: Шарк, 1997. – Б. 164.

xulosa qilib aytish joizki, asar o'zining boy ma'lumotlari bilan tarix fani rivojiga beqiyos hissa qo'shib kelmoqda. Asar juda ko'p tillarga tarjima qilingan, ilmiy ishlar olib borilgan va tadqiqotlar davom etmoqda.